

Critical Analysis of the Literature on Problem Statement And it's Modeling in Social Research

Faez Dinparast*

Abstract

This article critically evaluates the literature on problem statement formulation and modeling in social science research. Despite the emphasized importance of defining a research problem, many studies lack a clear problem statement or exhibit weaknesses in its articulation. The primary challenge lies in the insufficient discussion of the nature and components of a problem statement. The study reviews existing literature to propose a coherent and practical framework for constructing a research problem. It posits that a research problem is an artificial construct shaped by the interplay between the researcher's knowledge and reality, typically framed through two models: Conflict in Science (arising from discrepancies between empirical reality and theoretical expectations) and Gap in Science (stemming from deficiencies in existing knowledge). The article demonstrates that these models share an underlying logical structure, emphasizing the researcher's active role in problem formulation. By analyzing the relationship between reality and knowledge, the study provides a systematic approach to problem articulation, addressing ambiguities in methodological discourse and offering actionable guidelines for researchers.

Keywords: Research problem, scientific inquiry, Knowledge gap, Conflict in science, Problem formulation, Social science methodology.

Introduction

The formulation of a research problem is pivotal in scientific inquiry, serving as the foundation for hypothesis generation, methodology selection, and knowledge

* Associate professor of Political Science, Allameh Tabataba'i University, Dinparast@atu.ac.ir

Date received: 02/06/2024, Date of acceptance: 23/09/2024

advancement. However, despite its centrality, methodological literature often overlooks the operational components of problem articulation. This study addresses this gap by synthesizing theoretical perspectives on problem formulation, distinguishing between **problem** and **question**, and critiquing reductionist approaches that conflate the two. Drawing on Popper's notion of scientific discovery and Creswell's gap-spotting framework, the article argues that a research problem is a constructed entity shaped by the researcher's engagement with existing knowledge and empirical reality. The study aims to unify fragmented discussions on problem formulation, offering a structured model applicable across social science disciplines.

Materials & Methods

The study employs a critical literature review methodology, analyzing seminal works in research methodology, philosophy of science, and social theory. Key sources include Popper (1984), Creswell (2017), and Locke & Golden-Biddle (1997), among others. Thematic analysis identifies recurring frameworks for problem formulation, particularly the **Conflict** and **Gap** models. Comparative evaluation of these models is conducted to reveal their shared epistemological foundations. Case studies from administrative and management research illustrate practical applications of the proposed framework. The analysis integrates qualitative insights with conceptual rigor, emphasizing the researcher's role in problem construction.

Results

Two dominant models of problem formulation emerge:

1. **Conflict Model:** Problems arise from contradictions between empirical observations and theoretical expectations (e.g., unexpected voting behavior contradicting rational choice theory).
2. **Gap Model:** Problems stem from identified deficiencies in existing knowledge (e.g., understudied phenomena or inconsistent findings).

Both models share a common logic: they justify research by highlighting discrepancies that demand resolution. The study further reveals that gap-spotting, while prevalent, aligns with Popper's conflict-driven logic when reinterpreted as a response to unmet scholarly expectations.

Discussion

The article challenges the dichotomy between conflict- and gap-based problem formulation, demonstrating their epistemological unity. By reinterpreting gaps as implicit conflicts (e.g., gaps reflect unmet expectations for comprehensive knowledge), the study bridges methodological divides. Practical implications include guidelines for researchers to articulate problems through structured justification of discrepancies, whether empirical or theoretical. Critically, the study underscores the necessity of contextualizing problems within broader scholarly discourse to ensure relevance and rigor. Limitations include the focus on social sciences, warranting future exploration in interdisciplinary contexts.

Conclusion

This study provides a unified framework for problem formulation, reconciling conflict- and gap-based approaches under a single epistemological logic. By clarifying the components and justification of research problems, it equips researchers with tools to construct robust, methodologically sound inquiries. The findings advocate for reflexive engagement with existing knowledge, emphasizing problem formulation as a dynamic, iterative process central to scientific advancement.

Bibliography

- Baker, Therese L. (2010). **How to Conduct Social Research**, translated by Hooshang Naebi, Tehran: Nashr-e Ney [in Persian].
- Bazargaan, Abbas; Hejazi, Elaheh; and Sarmad, Zahra (1999). **Research Methods in Behavioral Sciences**, Tehran: Agah Publications[in Persian].
- Delavar, Ali (2016). **Theoretical and Practical Foundations of Research in Humanities and Social Sciences**, Tehran: Roshd Publications[in Persian].
- Fotouhi, Mahmoud (2017). **The Art of Writing Scientific-Research Articles**, Tehran: Sokhan Publications[in Persian].
- Foucault, Michel (2016). **The Use of Pleasure**, translated by Nima Hayati Mehr, Tehran: Shiddat Publications[in Persian].
- Frankfort-Nachmias, Chava and Nachmias, David (2011). **Research Methods in Social Sciences**, translated by Fazel Larijani and Reza Fazeli, Tehran: Soroush Publications[in Persian].
- Gharamaleki, Ahad Faramarz (2006). **Principles and Techniques of Research in the Field of Religious Studies**, Qom: Center for Management of Islamic Seminaries[in Persian].
- Hafeznia, Mohammad Reza (2010). **An Introduction to Research Methods in Humanities**, Tehran: Samt Publications[in Persian].

- Hazrati, Hassan (2014). *Research Methods in Historiography with an Emphasis on the Principles and Rules of Thesis Writing*, Tehran: Imam Khomeini (RA) and Islamic Revolution Research Institute[in Persian].
- Hooman, Heidar Ali (2012). *Understanding Scientific Methods in Behavioral Sciences*, Tehran: Samt Publications[in Persian].
- Nobakht, Mohammad Bagher (2013). *Advanced Research Methods*, Tehran: Strategic Research Center[in Persian].
- Popper, Karl Raymond (2005). *The Logic of Scientific Discovery*, translated by Seyyed Hossein Kamali, Tehran: Scientific and Cultural Publications[in Persian].
- Allard-Poesi, F., & Maréchal, G. (2001). *Constructing the research problem* in Thietart, R. A. . Doing management research: a comprehensive guide. London: Sage
- Alvesson, M. and Kärreman, D. (2007). Constructing Mystery: Empirical Matters in Theory Development. *Academy Of Management Review*, 32, 4, 1265–1281.
- Alvesson, M., & Sandberg, J. (2011). Generating research questions through problematization. *Academy of Management Review*, 36(2), 247–271
- Arianpour, Amirhossein (2011). *Research*, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Ashouri, Dariush (2023). *Political Encyclopedia*, Tehran: Morvarid Publications[in Persian].
- Barrett, M., & Walsham, G. (2004). Making contributions from interpretive case studies: examining processes of construction and use. *Information systems research: Relevant theory and informed practice*,
- Booth, W. C., Columb, G. G. & Williams, J. M. (2003) *The Craft of Research*. 2nd Edn. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Bradley, D. B. (2001) 'Developing Research Questions through Grant Proposal Development', *Educational Gerontology*, 27, pp. 569—81
- Cargill, M., & O'Connor, P. (2021). *Writing scientific research articles: Strategy and steps*. John Wiley & Sons.
- Chalmers, Alan (1999). *What Is This Thing Called Science?*, translated by Saeed Zibakalam, Tehran: Samt Publications[in Persian].
- Chatterjee, S., & Davison, R. M. (2021). The need for compelling problematisation in research: The prevalence of the gap-spotting approach and its limitations. *Information Systems Journal*, 31(2), 227-230.
- Cozby, P. C., Worden, RE. & Kee, D. W. (1989) *Research Methods in Human Development*. Mountain View, CA: Mayfield
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2017). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Sage publications.
- Davis, M. S. (1986). That's classic! The phenomenology and rhetoric of successful social theories. *Philosophy of Social Sciences*, 16: 285–301.
- Dillon, J. (2011), problem finding and solving, *Journal of Creativity Behavior*.

41 Abstract

- Ellis, T. J., & Levy, Y. (2008). Framework of problem-based research: A guide for novice researchers on the development of a research-worthy problem. *Informing Science*, 11, 17.
- Guba, E. G. (1978). Toward a Methodology of Naturalistic Inquiry in Educational Evaluation. CSE Monograph Series in Evaluation, 8.
- Kerlinger, F. N., & Lee, H. B. (2000). Foundations of behavioral research 4th ed. *Holt, NY*, 409.
- Lewins, E (1992) Social Science Methodology: A Brief but Critical Introduction. South Melbourne: Macmillan
- Locke, K., & Golden-Biddle, K. (1997). Constructing opportunities for contribution: Structuring intertextual coherence and “problematizing” in organizational studies. *Academy of Management journal*, 40(5), 1023-1062.
- Mansourbakht, Ghobad (2008). *Research Problem, the Main Research Problem: A Methodological Reflection on Fundamental Research Concepts*, Journal of Humanities Research, No. 58, pp. 169-194[in Persian].
- Mason, J. (1996) Qualitative Researching. London: Sage.
- Merton, r. k (1959), Notes on problem-finding in sociology, sociology today.
- Merton, R. K., [1959] 1982. “Notes on Problem-Finding in Sociology,” reprinted in his *Social Research and the Practicing Professions*, ed. Rosenblatt, A. and Gieryn, T. F., 17–42. Cambridge, Mass.: Abt Books.
- Northrop, Filmer Stuart Cuckow (1959). The logic of the sciences and the humanities. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Popper, K. (2013). All life is problem solving. Routledge.
- Sadeh, Mehdi (1996). *Research Methods with an Emphasis on Practical Aspects*, Tehran: Sadeh Publications[in Persian].
- Saei, Ali (2007). *The Logic of Scientific Problem Solving*, Journal of Humanities Teacher, Special Issue on Geography, Vol. 11, No. 53, pp. 117-152[in Persian].
- Saei, Ali (2019). *Research Methods in Social Sciences with a Critical Rationality Approach*, Tehran: Samt Publications[in Persian].
- Sandberg, J., & Alvesson, M. (2011). Ways of constructing research questions: Gap-spotting or problematization? *Organization*, 18(1), 23–44.
- Shoket, M. (2014). Research problem: Identification and formulation. *International Journal of Research*, 1(4), 512-518.
- Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of business research*, 104, 333-339.
- Swales, J. (2014). Create a research space (CARS) model of research introductions. D. Downs and E. Wardle. *Writing about writing: A college reader*. New York: Macmillan, 12-15.
- White, Patrick (2009), *Developing Research Questions: A Guide For Social Scientists*, Palgrave Macmillan.
- Ziman, j,m (1987), the problem of the problem choice, *minerra mag*. Springer pub.

Zuckerman, H. (1989). The Other Merton Thesis. *Science in Context*, 3(1), 239-267.

Zuckerman, Harriet (1978), *Theory choice and problem choice in science, sociological inquiry*, Blackwell pub.

تحلیل انتقادی ادبیات بیان مسأله و مدل‌سازی آن در پژوهش‌های اجتماعی

فائز دین پرست*

چکیده

هدف این مقاله ارزیابی انتقادی ادبیات روش‌شناسی و روش پژوهش در مورد مسأله پژوهش است. اهمیت طرح مسأله در منابع روش تحقیق به وفور مورد بحث قرار گرفته است. با این وجود، شاهد تحقیقاتی هستیم که یا فاقد مسأله‌اند و یا در بیان مسأله ضعف دارند. برای بسیاری از محققان، به ویژه دانشجویان تحصیلات تکمیلی، انتخاب مسأله، تبدیل به معضل شده است. اشکال اصلی انجاست که علی‌رغم بحث مستوفی از اهمیت مسأله، در مورد چیستی و ارکان بیان مسأله کمتر بحث شده است. مقاله حاضر میکوشد با مرور ادبیات موجود در مورد ماهیت و چیستی بیان مسأله و اجزای آن، الگویی سازوار و کاربردی برای بیان مسأله ارائه کند. مقاله با بررسی نسبت واقعیت و معرفت در شکل‌گیری مسأله، مسأله را برساخته محقق معرفی می‌کند که به صورت معمول در قالب دو الگوی تعارض در علم و خلأ در علم بیان می‌شود. در الگوی نخست، پژوهشگر میان واقعیت و انتظار مبتنی بر معرفت علمی خود تعارض برقرار می‌کند. در الگوی دوم، پژوهشگر مسأله خود را در کمبودها، نارسایی‌ها و ناکامی‌های علم موجود جستجو می‌کند. این کاستی هم در سطح تجربی و هم در سطح نظری می‌تواند باشد. مقاله ضمن بیان اجزای هر الگو، نشان می‌دهد که این دو از منطقی یگانه برخوردارند.

کلیدواژه‌ها: تحقیق علمی، مسأله علمی، تعارض در علم، کشف شکاف، خلأ در علم.

۱. مقدمه

رشد دانش (knowledge) به صورت عام و علم (Science) به صورت خاص با پژوهش روی می‌دهد. مسئله، نقطه کانونی و محوری در یک پژوهش است. نخستین گام پژوهش، مسئله‌گزینی است. به عبارت دیگر، پژوهش، واکنش انسان است در برابر مسأله (آریان پور، ۱۳۹۰: ۱۹). نقطه آغاز پژوهش، احساس وجود یک مسأله است. به این معنی که پژوهشگر با مسئله یا مجهولی رو به رو شده که نمی‌تواند درباره آن نیندیشد و ساکت بماند (فتوحی، ۱۳۹۶: ۱۳۰). بسیاری از محققان بر این باوراند که یافتن مسائل تحقیق دشوارتر از یافتن پاسخ‌های آن‌ها است (زاکرم، ۱۹۷۸: ۷۳). در فرایند پژوهش تعیین مسئله یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مراحل به شمار می‌رود (حضرتی، ۱۳۹۳: ۱۰۵). از این رو، بیان مسأله (Problem Statement) یکی از ارکان اصلی پژوهش است؛ چنانچه یک پژوهش مسئله نداشته باشد یا اگر مسأله پژوهش به درستی مشخص نشود، کل پژوهش به مثابه ساختمانی است که بدون پی یا بر بنیان پی نامناسب، ضعیف و لرزان بنا شده است؛ چنین ساختمانی حتی اگر ظرفیت‌های ارزشمندی هم داشته باشد، باز هم شایسته اتکا نیست. اعتبار و ارزش یک پژوهش هم قبل از هر چیزی در گرو مسأله آن است. تکنیک‌های گردآوری و تحلیل داده به مثابه اجزای بعدی ساختمان هستند که فقط در صورت استحکام مسأله، پژوهش را معتبر می‌کنند. بیان مسئله، ظرفیت‌ترین، حساس‌ترین و شاید بتوان گفت که مشکل‌ترین بخش از فرایند پژوهش را تشکیل می‌دهد. پژوهش‌گرانی که بر مسئله پژوهش اشراف داشته باشند و بتوانند آن را به خوبی تحلیل کنند، در انجام پژوهش، کامیاب خواهند بود. مسأله‌ی پژوهش بنیانی است که طرح تحقیق (Research Design) بر آن بنا می‌شود و متناسب با طرح تحقیق نیز روش‌شناسی پژوهش انتخاب می‌شود (آلاردپوآسی و مارشال، ۲۰۰۱: ۳۲).

متون روش تحقیق معمولاً تأکید خاصی بر اهمیت و جایگاه مسأله در پژوهش علمی داشته‌اند. نویسندگان زیادی در اینکه مسأله نقش کلیدی در پژوهش دارد، اتفاق نظر دارند (الیس (Ellis) و لوی (Levy)، ۲۰۰۸؛ کرلینجر (Kerlinger) و لی (Lee)، ۲۰۰۰: ۲۴؛ هومن، ۱۳۹۱: ۸۸؛ فرانکفورد و نجمیاس، ۱۳۹۰: ۸۰؛ ساعی، ۱۳۹۸: ۴۴؛ دلاور، ۱۳۹۵) از نظر نجمیاس و فرانکفورد، یک مسأله پژوهشی انگیزه‌ای ذهنی است که لازم است برای آن پاسخی به شیوه‌ای علمی فراهمی شود (۱۳۹۰: ۸۰). هومن (۱۳۹۱) «مسأله یا مشکل» را نقطه عزیمت پژوهش میدانند. اوکانر (O'Connor) و کارگیل (Cargill) (۲۰۲۱) مسأله تحقیق را بخش اصلی یک پژوهش میدانند. مسأله پژوهش، محور اصلی تحقیق است که همه اجزای تحقیق حول آن

سامان می‌یابد. پوپر نه تنها بر اهمیت مسأله در پژوهش تأکید میکند بلکه اصولاً سرآغاز علم را مسأله میدانند (۱۳۸۴: ۱۵۸). اما در عین حال در مورد چیستی مسأله و چگونگی بیان مسأله ابهامات زیادی وجود دارد. گروهی از نویسندگان، عملاً مسأله را به سؤال فروکاسته اند (بیکر، ۱۳۸۶: ۱۰۹؛ ساده، ۱۳۷۵: ۲۸، نوبخت، ۱۳۹۲: ۶۴-۶۵؛ بازرگان و همکاران، ۱۳۷۸: ۳۴) از نظر پوپر مسأله هنگامی پدیدار میشود که امر مشخصی در چارچوب معرفت، نظریه‌ها و انتظارات فاعل شناسا نگنجد (۱۳۸۴: ۱۵۹) اما علی‌رغم این توجه زیاد به اهمیت و جایگاه مسأله در پژوهش، چیستی مسأله کمتر به صورت دقیق مورد توجه قرار گرفته است. مقاله حاضر میکوشد با مرور انتقادی بر الگوهای مطرح شده برای بیان مسأله، اولاً تعریفی یکپارچه از مسأله تحقیق ارائه کند و ثانیاً اجزا و ارکان مسأله علمی را به صورت دقیق و عملیاتی بیان کند. بدین منظور ابتدا ماهیت مسأله، تفاوت آن با سؤال و چگونگی بیان آن در ادبیات موجود روش تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش بعدی دو الگوی شناسایی شده برای بیان مسأله مورد ارزیابی انتقادی قرار گرفته و ماهیت یگانه مسأله و تمایز دو الگوی مختلف بیان مسأله (علی‌رغم ماهیت یکسان) مورد استدلال قرار گرفته است. نتیجه‌گیری بخش پایانی این مقاله است

۲. چیستی مسأله، مسأله‌یابی و انواع مسأله

داریوش آشوری در دانشنامه علوم انسانی، وجوه مختلف معنایی problem را مورد توجه قرار داده است. او problem را چنین معنا کرده است (۱) مسأله، معما، (۲) مشکل، اشکال، دشواری (۳) مسأله‌ساز، مسأله‌آفرین. او همچنین عبارت Problematic را با برابرهادهای (۱) مسأله‌وار (۲) پیچیده، مسأله‌دار، مسأله‌آفرین، اشکال‌دار و (۳) تردیدآور، معمایی و گمان‌انگیز معرفی کرده است (آشوری، ۱۳۸۴). از نظر فوکو، مسئله‌سازی قبل از هر چیز تلاش برای متفاوت اندیشیدن است یعنی دانستن اینکه چگونه و تا چه حد ممکن است به جای آنچه قبلاً شناخته شده است، متفاوت اندیشید (فوکو، ۱۳۹۵: ۹).

مسأله یک سازه/برساخته برآمده از دانش موجود و کاستی‌ها یا تعارضات آن (در سطوح مختلف تجربی، تئوریک و پارادیمیک) است که ضرورت پژوهش در آن به صورت عقلانی توجیه (Justifying) می‌شود. بر اساس این تعریف (به عبارت دقیق‌تر ایضاح مفهومی)، مسأله یک پدیده عینی و بیرونی نیست؛ بلکه یک برساخته است که توسط یک عضو جامعه‌ی علمی ساخته می‌شود. بدین ترتیب بر خلاف ارزیابی زاگرم (۱۹۷۸) و حافظ‌نیا (۱۳۸۹) مسأله امری

یافتنی نیست (گوبا (Guba)، ۱۹۷۸). پژوهشگر بر خلاف ارزیابی دلاور (۱۳۹۵: ۵۵) مسأله پژوهش را انتخاب نمی‌کند؛ مسأله پدیده‌ای ساختنی است؛ محقق مسأله را جعل می‌کند (آلارد پواسی و مارشال (Maréchal)، ۲۰۰۱: ۳۲) محقق با استفاده از مصالح و اجزایی که در جهان خارج است و متأثر از نوع نگاه خودش به این واقعیات عینی، مسأله را می‌سازد. پژوهشگر در فرایندی که مستلزم رفت و برگشت مکرر از ذهن و پنداشت خود به علم موجود است، مسأله را می‌سازد. از این رو، پژوهشگر نقش انفعالی در طرح مسأله ندارد. پژوهشگری که آموزش خوب دیده است، به علم موجود اشراف مناسب دارد و از خلاقیت لازم برخوردار است، می‌تواند مسأله خوبی را طراحی کند. بنابراین، از یک سو معرفت بشری و ارزش‌ها و از سوی دیگر، تناقضات و مشکلات موجود در جهان واقعیت، در شکل‌گیری مسأله موثر هستند. از نظر زاگرم (۱۹۷۸) به طور کلی جهت‌گیری و محتوای مسأله متأثر از سه دسته شرایط است:

الف) شرایط و عوامل علمی: اینکه دانشمند از چه مشرب‌های تئوریک سیراب شده باشد روی جهت‌گیری او درباره‌ی انتخاب مسئله تأثیر می‌گذارد.

ب) شرایط و عوامل فراعلمی: مثلاً نیازهای اقتصادی و نظامی خاص به طور مستقیم و غیر مستقیم باعث سوق داده شدن دانشمند به برگزیدن مسائل مرتبط با آن‌ها می‌شود.

ج) شرایط اجتماعی: میزان رقابت میان پژوهشگران و نیز پاداش‌های و حمایت‌های مالی مورد انتظار پژوهشگران (زاگرم، ۱۹۷۸: ۷۵-۸۶).

از میان سه زمینه ذکر شده، زمینه نخست معرفتی است و دو دیگر ماهیت اجتماعی و عینی دارد.

۱.۲ سؤال یا مسأله

گروهی از نویسندگان، عملاً مسأله را به سؤال فروکاسته‌اند (آلارد پواسی (Allard-Poesi)، ۲۰۰۱: ۱۳۸۶؛ بیکر، ۱۰۹: ۱۳۷۵؛ ۲۸، نویخت، ۱۳۹۲: ۶۴-۶۵؛ بازرگان و همکاران، ۱۳۷۸: ۳۴). شوکت (۲۰۱۴) مسأله را بیان نوعی دغدغه (Area of Concern) یا سؤال ددرساز (Troubling question) می‌داند که شایسته بررسی است. هرچند مشابهت زیادی بین مسأله و سؤال وجود دارد، اما فروکاستن مسأله به سؤال نادرست است. البته مسأله علمی یک سری سوال را در بر می‌گیرد، اما مسأله چیزی فراتر از یک یا چند سوال است (مرتون (Merton)، ۱۹۵۹: ۱۸). برخی صاحب‌نظران تمایز سوال و مسأله را به انتزاعی یا کاربردی بودن این دو

نسبت داده‌اند. از نظر قراملکی (۱۳۸۵) پرسش و بعضاً مسئله هر دو با ادات استفهام بیان می‌شود و از حیث صورت ظاهری با هم تفاوتی نمی‌کند، اما در واقع متعلق هر پرسش جهل محض است و جواب آن، جهل انسان را برطرف می‌کند و متعلق مسئله جهل همراه با نیاز به جواب آن برای حل مشکلی در زندگی انسان است، بنابراین یک پرسش تا زمانی که فقط به دنبال دانستن آن هستیم پرسش است، اما زمانی که به جواب آن نیاز پیدا می‌کنیم تا با جوابش مشکلی را در زندگی حل کنیم و نیازی را برطرف سازیم، به مسئله تبدیل می‌شود. پرسش‌ها می‌توانند شامل چستی‌ها، چرایی‌ها و چگونگی‌ها باشند، اما پاسخ آن‌ها به تنهایی نمی‌تواند مشکلی را حل کند. ولی مسائل به دنبال چگونگی حل مشکلات هستند و از این رو پاسخ آن‌ها فرایند حل مشکل را درون خود دارد. مشکل/معضل/بحران (Dilemma)/آشفتگی (Amazement)/اختلال (Disturbance) می‌توانند زیرمجموعه مسئله قرار می‌گیرند. مسئله در هر دو قسم نظری و عملی، از مشکل متمایز است. مشکل، همان مسئله است به صورت مبهم و نامشخص، و مسئله همان مشکل است به صورت واضح و متمایز (قراملکی، ۱۳۸۵: ۸۲). تفکیک سؤال و مسأله بر اساس انتزاعی یا انضمامی بودن لزوماً درست نیست. به عنوان مثال پرسش از چگونگی و زمان مناسب سمپاشی درخت سیب، ناظر به نیاز و حوزه کاربست است، اما پرسش یک کشاورز تازه‌کار در این مورد را نمی‌توان یک مسأله قلمداد کرد.

انسان به واسطه دارا بودن قوه نطق و آگاهی، موجودی پرسشگر است. انسانها در برابر نادانسته‌هایشان به پرسش روی می‌آورند. اگر پرسش آدمی پاسخ قانع‌کننده و قابل قبول پیدا کند، پرسش خاتمه می‌یابد. اما برای پاره‌ای از پرسش‌ها امکان ارائه پاسخ منسجم و دقیق وجود دارد. در پاره‌ای مواقع، جهلی که بنیان پرسش است صرفاً به پرسشگر اختصاص ندارد، بلکه دیگران نیز کمابیش در این نادانی شراکت دارند و در نتیجه پاسخ به آنها نیازمند تلاشی مضاعف و بررسی فراتر از آگاهی موجود دارد. فقط چنین پرسشهایی می‌توانند در قالب یک سازه مرکب به نام مسأله شناخته شوند.

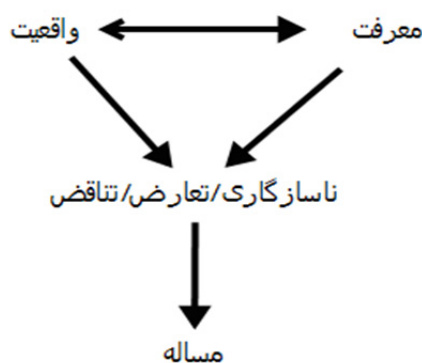
۲.۲ مسأله به مثابه تعارض در علم

پوپر در مقاله منطق و تکامل اکتشاف علمی در کتاب «زندگی سراسر حل مسأله است» مراحل سه گانه علم را بیان می‌کند. اولین مرحله در مدل او مسأله است. مسأله زمانی به وجود می‌آید که نوعی اختلال رخ می‌دهد - اختلال در انتظارات ذاتی یا انتظاراتی که از طریق آزمون و خطا کشف یا آموخته شده‌اند. مرحله دوم در مدل فکری پوپر، شامل راه حل های آزموده شده

برای حل مسئله است. مرحله سوم نیز حذف راه‌هایی است که در کوره تجربه ناکام مانده‌اند (پوپر، ۲۰۱۳). پوپر نقطه عزیمت مسئله را بروز شگفتی در ذهن پژوهشگر می‌داند. نگاه پوپر به صورت صریحی در نقطه مقابل نگاه انباشتی تجربه‌گرایی خام بیکنی است که آغازگاه علم را از مشاهده می‌داند. در چارچوب چنین نگاهی چنانکه نورثراپ (Northrop) (۱۹۵۹) بیان می‌کند علم از واقعیات یا فرضیات آغاز نمی‌شود، بلکه از مسئله شروع می‌شود. از نظر پوپر مسئله هنگامی پدیدار می‌شود که امر مشخصی در چارچوب معرفت، نظریه‌ها و انتظارات فاعل شناسا ننگ‌جدا (۱۳۸۴: ۱۵۹). ساعی ملهم از پوپر، مسئله علمی را یک سازه می‌داند که بر اساس تعاطی معرفت زمینه‌ای (Background Knowledge) پژوهشگر و واقعیت ساخته می‌شود. مسئله از علم بر می‌خیزد و متصل به تئوری است (۱۳۹۸، ۱۳-۱۵). از نظر او مسئله‌ی علمی، درک نوعی تناقض، ناسازگاری، آشفتگی یا اختلال میان معرفت و واقعیت است (۱۳۹۸: ۱۴). او در مورد نحوه ساختن مسئله علمی می‌نویسد:

منظور از مسئله، مشاهده ناسازگاری در وضع موجود است مسئله در اثر درک نوعی تناقض، تعارض، آشفتگی یا اختلال میان معرفت و واقعیت به وجود می‌آید. مسئله زمانی ظهور می‌کند که نوعی آشفتگی یا اختلال در وضع موجود مشاهده شده در ما شگفتی ایجاد می‌کند. مسئله از مشاهده ناسازگاری میان معرفت و واقعیت بر می‌خیزد. اگر انتظار مبتنی بر معرفت پیشینی ما برآورده نشود در این صورت زمینه برای بروز مسئله فراهم می‌شود. در این معنا مسئله مسبوق به معرفت زمینه‌ای ماست. معرفت زمینه‌ای می‌تواند معرفت علمی، اسطوره‌ها، باورها، انتظارات، دریافت عامیانه و معرفت دینی باشد. معرفت زمینه‌ای دستگاه معرفتی ما در برخورد با واقعیت است. ممکن است این معرفت در ادامه از موضع زمینه‌ای خارج شده به موضوع تبیینی انتقال یابد (۱۳۹۸: ۴۲). هر مسئله‌ای افق معرفتی معینی دارد و در پرتو چهارچوب‌های معرفتی معین قابل فهم است. مسئله مسبوق به دستگاه معرفتی ماست. یک مسئله ممکن است به مثابه واقعیتی منحصر به فرد فهمید شود اما همان مسئله نمونه‌ای از الگوی عام محسوب گردد. تفاوت مشاهده شده در فهم هر مسئله در پرتو دستگاه معرفتی خاص معنا دار می‌شود. یک واقعه مانند مشروطه ایرانی ممکن است صفت واقعی دموکراتیک دریافت کند اما همان مسئله ممکن است به مثابه یک حادثه انقلابی درک شود. تفاوت در فهم واقعیت ناشی از تفاوت در افق معرفتی ماست. واقعیت در مقام یک مسئله علمی در درون یک فضای معرفتی معین بار معنای خاصی پیدا می‌کند (۱۳۹۸: ۴۸-۴۹).

بنابراین، از این منظر، مسأله برآمده از شکاف بین وضع موجود با وضع مورد انتظار است؛ بر مبنای مدل شماره ۱، ممکن است از معرفت به سوی مسأله برویم و اثبات کنیم که تئوری با واقعیت نمی‌خواند (ناتوانی تئوری در تبیین واقعیت). در اینجا، با مسأله تئوریک مواجه هستیم. یا برعکس، اگر از واقعیت به سمت مسأله برویم و استدلال کنیم که واقعیت با تئوری ناسازگار است، در این صورت با مسأله اجتماعی سروکار داریم.

الگوی مسأله یابی

منبع: ساعی، ۱۳۹۸: ۱۱۹

از نظر ساعی دو نوع مسئله را می‌توان از هم جدا کرد: مسئله نظری (Theoretical Problem) و مسئله اجتماعی (Social Problem). به باور او مسئله تئوریک ناشی از انتقاد از تئوری است. او انتقاد را شرط لازم برای مسئله می‌داند. در این معنا، مسأله محصول بحث انتقادی از جمله ازمون تجربی تئوری است (ساعی، ۱۳۹۸: ۱۲۰). او حتی بیان می‌کند مسئله علمی می‌تواند با نقد یک باور عامیانه شروع شود. مسئله تئوریک ناظر به تبیین و اغلب مبتنی بر شکست و ناکارآمدی یک تئوری در تبیین واقعیت جدید است. به عنوان مثال تئوری مشخصی قادر به تبیین دموکراتیزاسیون در ایران نباشد. اما مسأله اجتماعی ناشی از بروز یک مشکل اجتماعی است به عنوان مثال مشاهده افزایش نرخ خودکشی یا آلودگی محیط زیست در ایران. به طور کلی اگر مشکل به تئوری برگردد مسئله تئوریک رخ می‌دهد اما اگر در واقعیت، شرایط بحث انگیز رخ دهد مسئله اجتماعی ظهور می‌کند.

باید توجه داشت که متناسب با این نگاه، مسأله علمی لزوماً مساوی مشکل و وضع نامطلوب نیست؛ هرچند وضعیت نامطلوب اجتماعی می‌تواند به یک مسأله علمی تبدیل شود، اما دایره مسائل علمی فراتر از موضوعاتی است که وضع نامطلوب دارند. اگر بخواهیم با استفاده از مفاهیم مورد استفاده در منطق صوری ارسطویی سخن بگوییم، باید بدانیم که نسبت مسأله و وضع نامطلوب عموم و خصوص من وجه است. به عنوان مثال ترافیک سنگین در تهران یک وضع نامطلوب است اما آیا الزاماً یک مسأله علمی هم هست؟ پاسخ منفی است. این موضوع به خودی خود یک مسأله علمی نیست اما می‌تواند به یک مسأله علمی تبدیل شود. از سوی دیگر، نبود ترافیک سنگین در تهران هم وضع خرسند کننده‌ای است، اما این مطلوبیت وضع نباید این تصور را ایجاد کند که نبود ترافیک نمی‌تواند به یک مسأله علمی بدل شود. چرا که **مسأله سازه‌ای است که خلاف انتظار معقول ماست**. به عنوان مثال، به صورت متعارف انتظار داریم در تهران روزهای چهارشنبه ترافیک سنگین‌تر از حد معمول باشد. علی‌رغم نامطلوب بودن این ترافیک برای سرنشینان خودروها، اما این مشکل یک مسأله نیست. در مقابل اگر در یک روز چهارشنبه کاری و غیر تعطیل ترافیک تهران روان‌تر و سبک‌تر از روزهای دیگر باشد، ذهن ما با پدیده‌ای خلاف انتظار مواجه شده است. هرچند این خلاف‌آمد عادت که می‌تواند مسأله تلقی شود، امر مطلوبی است.

۳.۲ مسأله به مثابه شکاف در علم

هرچند تلقی مسأله به مثابه تعارض در مورد مسأله علمی و ارکان آن روشن‌گر است، اما نمی‌توان این دیدگاه را جامع دانست. اگر پژوهش را صرفاً بر مسأله در معنای پوپری مبتنی کنیم، بخش بزرگی از پژوهشهای ارزشمند و مقبول جامعه علمی از دایره پژوهش بیرون می‌مانند. به عنوان مثال و انگونه که لاک (Locke) و گلدن-بیدل (Golden-Biddle) (۱۹۹۷) نشان داده‌اند، تقریباً نیمی از مقالات مورد مطالعه آن‌ها در مجلات فصلنامه علوم اداری (Administrative Science Quarterly) و مجله آکادمی مدیریت از استراتژی ناقص بودن برای ایجاد فرصتی برای سهم افزوده با این ادعا که ادبیات موجود به نحوی ناقص است و مطالعه خود محقق قادر به تکمیل آن است، استفاده کردند؛ استراتژی که آشکارا از تعریف پوپری فاصله دارد.

از این رو نویسندگانی مانند کرسول (Creswell) (۲۰۱۷) گونه‌ای دیگر از مسأله را مورد توجه قرار می‌دهند. به باور آن‌ها، مسأله بر بنیاد خلأ و شکاف در علم شکل می‌گیرد. به باور

تحلیل انتقادی ادبیات بیان مسأله و مدل‌سازی آن در ... (فائز دین پرست) ۵۱

آنان در هر سه نوع راهبرد پژوهشی کمی، کیفی و ترکیبی که از آن سخن می‌گویند مسأله‌سازهای است که از بیان (۱) پیشینه پژوهش، (۲) کاستی، نارسایی و ناکامیهای پژوهشهای موجود و (۳) توجیه اهمیت موضوع برای گروه مخاطبان پژوهش شکل می‌گیرد.

جان سوالز (Swales) (۲۰۱۴) مدلی کاربردی برای بیان مقدمه مقالات علمی (و درواقع هر نوع پژوهش علمی) بر مبنای انبوه مقالات منتشره ارائه میکند که بیشتر با الگوی اخیر سازگاری دارد. مدل ایفپ^۱ (C.A.R.S)، مدلی کاربردی برای طراحی مسأله است. مدل او تلاش می‌کند تا الگوی سازمانی نوشتن مقدمه مطالعات پژوهشی را تبیین و تشریح کند. این مدل میتواند برای سه هدف مفید باشد: (۱) آغاز فرایند نوشتن: زیرا شروع کردن اغلب سخت‌ترین کار است. (۲) راهی را که در آن مقدمه زمینه را برای بقیه مقاله شما فراهم می‌کند، درک کنید. و (۳) بدانید که چگونه مقدمه، پژوهش شما را در محدوده بزرگتر مطالعه شما قرار میدهد.

این مدل فرض می‌کند که نویسندگان از یک الگوی سازمانی کلی در پاسخ به دو نوع چالش در یک حوزه خاص تحقیق پیروی می‌کنند: (۱) رقابت برای ایجاد فضای بلاغی و (۲) رقابت برای اینکه خوانندگان را به آن فضا جذب کند. این مدل سه اقدام را پیشنهاد می‌کند [سوالز آن‌ها را «حرکت‌ها» می‌نامد]، همراه با مراحل خاص، که منعکس‌کننده توسعه یک مقدمه مؤثر برای یک مقاله تحقیقاتی است. این "حرکات" و مراحل می‌تواند به عنوان الگویی برای نوشتن مقدمه مقالات تحقیقاتی علوم اجتماعی شما مورد استفاده قرار گیرد.

۱.۳.۲ حرکت ۱: ایجاد یک قلمرو

این امر به طور کلی به دو روش انجام می‌شود: روش نخست با نشان دادن اینکه یک حوزه کلی از تحقیقات به دلیل اهمیت یا ارزش انتقادی یا مشکل‌دار بودن، نتیجه شایسته بررسی است؛ روش دوم با معرفی و بررسی منابع کلیدی تحقیقات قبلی در آن زمینه نشان می‌دهد که شکاف‌ها در کجا وجود دارد یا تحقیقات قبلی در پرداختن به مشکل تحقیق ناکافی بوده است.

گام‌های برداشته شده برای رسیدن به این امر این خواهد بود:

گام اول -- ادعای اهمیت: توصیف مشکل تحقیق و ارائه شواهد برای حمایت از اینکه چرا موضوع مهم است برای مطالعه

گام دوم -- ساخت عمومیت‌های موضوعی: ارائه اظهارات در مورد وضعیت فعلی دانش، اجماع، عمل و یا توصیف پدیده‌ها

گام سوم - بررسی محتوای تحقیقات قبلی: سنتز تحقیقات قبلی که بیشتر از نیاز به مطالعه مشکل تحقیق حمایت می‌کند؛ این بخش البته یک مرور پیشینه نیست، بلکه بیشتر بازتابی از مطالعات کلیدی است که به موضوع اشاره کرده‌اند اما شاید به طور کامل و به نحو کافی آن را مورد مطالعه قرار نداده‌اند.

۲.۳.۲ حرکت ۲: ایجاد یک اشکاف^۲

این اقدام به ایجاد یک استدلال روشن و قانع کننده اشاره دارد که نشان می‌دهد این تحقیق خاص مهم و دارای ارزش است. این کار را می‌توان با نشان دادن شکاف خاصی در تحقیقات قبلی، با به چالش کشیدن یک فرضیه پذیرفته شده، با طرح یک سؤال، فرضیه یا نیاز، یا با گسترش دانش قبلی به نحوی انجام داد.

این امر به یکی از وجوه زیر صورت می‌پذیرد:

الف) ادعای متقابل: معرفی دیدگاه مخالف یا شناسایی شکافی در تحقیقات قبلی که نشان می‌دهد موجب تضعیف نظر غالب شده است.

ب) نشان دادن یک شکاف: ایجاد مسئله تحقیق حول یک شکاف یا حوزه‌ای که در پیشینه پژوهش کمتر مورد مطالعه قرار گرفته است.

ج) طرح سؤال: مشابه شناسایی شکاف، این روش به معنای بیان سؤالات کلیدی در مورد پیامدهای شکاف در تحقیقات قبلی است که توسط مطالعه شما مورد توجه قرار خواهد گرفت. به عنوان مثال، می‌توان گفت: «علیرغم مشاهدات قبلی از رفتار رأی دهندگان در انتخابات محلی در شهر دیپرویت، هنوز مشخص نیست که چرا برخی از مادران مجرد ترجیح می‌دهند اجتناب کنند...»

د) ادامه یک سنت: گسترش تحقیقات قبلی برای بسط یا روشن کردن یک مسأله پژوهشی. این روش اغلب با کاربری اصطلاحات ارتباط منطقی، مانند «از این رو»، «بنابراین»، «در نتیجه» یا زبانی که یک نیاز را نشان می‌دهد سازگاری دارد. به عنوان مثال، می‌توان گفت: «در نتیجه، این عوامل باید با جزئیات بیشتری مورد بررسی قرار گیرند...» یا «شواهد حاکی از همبستگی جالبی است، بنابراین، نظرسنجی از پاسخ دهندگان مختلف مطلوب است...»

۳.۳.۲ حرکت ۳: جا دادن در اشکاف (راه حل)

"حرکت" نهایی، اعلام محتوایی است که مطالعه ما (بر خلاف تحقیقات قبلی در مورد موضوع) به دانش جدید می‌افزاید یا به شکل‌گیری درک جدید از موضوع کمک می‌کند. این همان جایی است که محقق سازماندهی پژوهش را توضیح می‌دهد. حرکت سوم به صورت واضحی در دایره‌ای فراتر از بیان مسأله جای می‌گیرد.

توجه به مراحل دوگانه اول مد نظر سواز، از این ایده پشتیبانی میکند که مسأله صرفاً مساوی سوال نیست؛ بلکه مسأله، سازه‌ای است که سوال مبتنی بر نادانی اولیه فقط جزئی از آن است. ترکیب همه اجزای بیان شده است که سازه مسأله را برمی‌سازد و از این روست که بر خلاف نگاهی که مسأله را یافتنی میدانند، مسأله ماهیتی مصنوع و ساختنی به خود می‌گیرد.

بر اساس مطالعه لاک و گلدن بیدل (۱۹۹۷) ایجاد فرصت برای ایجاد سهم افزوده در علم (Contribution)، شامل دو فرآیند اصلی، یعنی ساختار انسجام بینامتنی و مسئله‌سازی است. در ساختاربندی یک زمینه بینامتنی، محقق سعی می‌کند مطالعات موجود را در زمینه‌ای برای ایجاد سهم افزوده «که منعکس‌کننده اجماع کار قبلی است» گرد هم آورد (ص. ۱۰۲۹). آن‌ها سه راهبرد متنی را برای پیوند مطالعات موجود در زمینه مشارکت شناسایی کردند: انسجام ترکیبی، انسجام پیش‌رونده و عدم انسجام. هنگام استفاده از انسجام ترکیبی، محققان «ارتباطات بین آثار و جریان‌های تحقیقی را که معمولاً با هم ذکر نشده‌اند برای پیشنهاد وجود حوزه‌های تحقیقاتی توسعه نیافته استناد کرده و ترسیم می‌کنند» (ص. ۱۰۳۰). در مقابل، انسجام پیش‌رونده برای ایجاد زمینه‌ای برای مشارکت استفاده می‌شود که مشخصه آن شبکه‌ای از مطالعات است که با "دیدگاه‌های نظری مشترک و روش‌های کار بر روی برنامه‌های تحقیقاتی که در طول زمان پیشرفت کرده‌اند" به هم مرتبط هستند (ص. ۱۰۳۰). در نهایت، از عدم انسجام برای توصیف یک زمینه تحقیقاتی مشترک که با اختلاف نظر همراه است، استفاده می‌شود. در فرآیند دوم، محقق زمینه ایجاد مشارکت را به گونه‌ای مسأله‌مند می‌کند تا «فرصت‌هایی را برای پیشبرد دانش در مورد موضوعات مورد توجه تحقیقاتی» باز کند (ص. ۱۰۲۹). به گفته لاک و گلدن-بیدل، تقریباً نیمی از مطالعات از استراتژی ناقص بودن برای ایجاد فرصتی برای سهم افزوده با این ادعا که ادبیات موجود به نحوی ناقص است و مطالعه خود محقق قادر به تکمیل آن است، استفاده کردند. یکی دیگر از راه‌های رایج این بود که ادبیات موجود را به دلیل ناکافی بودن به نحوی قابل توجه مورد نقد قرار گیرد. در اینجا، ادعا می‌شود که ادبیات قبلی دیدگاه مهمی را نادیده گرفته است که می‌تواند درک ما را از موضوع بیشتر کند. راه سوم و به‌طور قابل‌توجهی

غیرمعمول‌تر برای زیر سؤال بردن نظریه موجود، ادعای نامتناسب بودن آن بود. طرفداران این معدود (هشت) مطالعه استدلال کردند که ادبیات موجود نه تنها دیدگاه‌های خاصی را نادیده می‌گیرد، بلکه نحوه تولید دانش درباره موضوع مورد بحث را نیز نادرست می‌سازد. در این صورت، فرصت برای سهم افزوده، ارائه دیدگاهی برتر است که ادبیات ناقص موجود را اصلاح کند. یافته‌های لاک و گلدن بیدل (۱۹۹۷) در سایر زمینه‌های تحقیقاتی مانند سیستم‌های اطلاعاتی (بارت و والشم (Barrett, M., & Walsham)، ۲۰۰۴) نیز تأیید شده است. آلوسون (Alvesson) و سندبرگ (Sandberg) (۲۰۱۰) این الگو را کشف شکاف (Gap-Spotting) نامیده‌اند و آن را الگویی دانسته‌اند که محققان ادبیات موجود را با هدف شناسایی شکاف‌های موجود بررسی می‌کنند و بر اساس آن سؤالات تحقیقی خاصی را تدوین می‌کنند.

مطالعه ادبیات پژوهشی و تسلط بر آن نقش بسزایی در کشف شکاف دارد. علاوه بر این مرور ادبیات پژوهشی کمک می‌کند که از "اختراع مجدد چرخ" جلوگیری شود (کازی (Cozby) و همکاران، ۱۹۸۹). البته، این بدان معنا نیست که پژوهشگر الزاماً نمی‌تواند موضوعات گذشته را تکرار کند؛ نکته کلیدی در اینجا این است که انجام یک مطالعه برای پاسخ به سؤالات تحقیقی که قبلاً به طور رضایت بخشی به آن‌ها پرداخته شده است بی‌معنی و بیهوده است. در واقع، یکی از ویژگی‌های تعیین کننده تحقیق علمی، تجمعی بودن آن است. هر مطالعه جدید بر اساس یافته‌های قبلی است (لوینس (Lewins)، ۱۹۹۲). مرور ادبیات پژوهشی، نه تنها به محقق در تحقیق و نوآوری کردن کمک می‌کند بلکه محقق می‌تواند از این طریق به شکاف/خلا موجود در علم (میسون (Mason)، ۱۹۹۶). آگاه گردد. بدیهی است که برای انجام این کار، تسلط به دانش موجود مورد نیاز است. اما تسلط به علم موجود به دلیل گستردگی حوزه علم کار آسانی نیست. یافتن شکاف در علم می‌تواند یک فعالیت کاملاً ظریف باشد. گاهی اوقات برای محققان مبتدی تشخیص حوزه‌های جدید تحقیق دشوار است، زیرا شناخت شکاف‌ها یا سؤالات جدید مهارتی است که باید آموخته و تمرین شود. ممکن است این شکاف بلافاصله آشکار نباشد و بحث با سایر محققان می‌تواند به پژوهشگران مبتدی کمک کند تا مناطق بالقوه مطالعه را پیدا کنند. محققان خبره، از طریق مطالعه ادبیات پژوهشی، مساله خود را اغلب با شناسایی سوالاتی که ممکن است در تحقیقات قبلی به آن‌ها پرداخته شده باشد، اما "کاملاً یا حتی درست" پاسخ داده نشده‌اند، شروع می‌کنند (بوث (Booth) و همکاران، ۲۰۰۳).

آلوسون و سندبرگ (۲۰۱۰) سه شیوه برای کاربری این الگو شناسایی کرده‌اند: **تشخیص ابهام، تشخیص غفلت، تشخیص کاربری**. در شیوه نخست، تمرکز اصلی متوجه کشف نوعی سردرگمی در ادبیات موجود است. تحقیقات قبلی در مورد این موضوع وجود دارد، اما شواهد موجود متناقض است. هدف تحقیق، رفع سردرگمی شناسایی شده در ادبیات و تبیین آن است. در این شیوه محقق بایستی به دنبال تبیین‌ها توضیحات رقیب در ادبیات موجود باشد و از رهگذر نشان دادن این تبیین‌های متعارض، پرسش خود را طرح کند.

یافتن چیزی که در ادبیات موجود نادیده گرفته شده است، رایج‌ترین حالت ایجاد سؤالات تحقیق در شیوه **تشخیص غفلت** است. در این شیوه سعی می‌شود موضوع یا حوزه‌ای که در آن تحقیق (خوب) انجام نشده است شناسایی گردد. قلمروی بکر وجود دارد - یک نقطه سفید روی نقشه دانش - که محقق هوشیار تلاش میکند که در مورد منطقه(های) نادیده گرفته شده، دانش ایجاد کند. می‌توان سه نسخه خاص از تشخیص غفلت را متمایز کرد، یعنی تشخیص یک منطقه نادیده گرفته شده، تشخیص یک منطقه تحت تحقیق و تشخیص عدم پشتیبانی تجربی.

پیدا کردن یک کاربرد جدید در ادبیات موجود، سومین شیوه اساسی برای ساختن سؤالات تحقیق است. در این شیوه محقق عمدتاً به دنبال یافتن کاستیهای یک نظریه یا دیدگاه مشخص در حوزه خاصی از تحقیقات است. وظیفه تحقیق ارائه یک دیدگاه جایگزین برای درک بیشتر ما از موضوع خاص مورد نظر است. به طور معمول، طرفداران تشخیص کاربری ادعا می‌کنند که یک حوزه خاص از ادبیات علمی نیاز به گسترش یا تکمیل دارد. بر اساس موارد تجربی که آلوسون و سندبرگ بررسی کرده‌اند، الگوی ترکیبی حاصل از این سه شیوه نیز در برخی موارد استفاده شده است.

۳. نقد و ارزیابی

عموم مقالات منتشره در مجلات علمی بین‌المللی از الگوی شکاف در علم، برای بیان مسأله خود استفاده کرده‌اند؛ اما در عین حال و با وجود رواج قابل توجه این الگو، منطقاً نمی‌توان بیان مسأله پژوهش را در این الگو منحصر دانست؛ بلکه متناسب با موضوع می‌توان یکی از دو الگوی زیر را برای بیان مسأله مورد استفاده قرار داد. این دو الگو برآمده از ضرورت توجیه مسأله است. برای اینکه محقق به درستی نشان دهد که این نادانی شکل گرفته در ذهن او،

منحصر به او نیست و حالتی عام دارد، لازم است که مسأله را به شیوه‌ای عام توجیه (Justify) کند.^۳ برای توجیه مسأله حسب مورد می‌توان از دو الگوی زیر بهره گرفت. نکته مهم اینست که در هر دو الگو، برای توجیه مسأله لازم است محقق حسب مورد به شواهد تجربی یا آماری، یافته‌های تحقیقات دیگران و هر گونه مستندی که مقبولیت گزاره ادعایی را در جامعه علمی نشان دهد استناد کند.

الف) الگوی تعارض در علم: در این الگو، پژوهشگر میان واقعیت و انتظار مبتنی بر معرفت علمی خود تعارض برقرار می‌کند و گزاره بنیادین مسأله^۴ را در قالب عبارت زیر بنا می‌کند:

با توجه به روند تاریخی / رویه عقلایی / دانش موجود انتظار داشتیم که.. X روی دهد. اما واقعیت نشان می‌دهد که X روی نداده است؛ پس مسأله‌ی این پژوهش، تعارض بین انتظار و... است.

ارکان مسأله در این الگو انتظار اولیه و واقعیت متعارض با آن انتظار است. همان‌طور که در گزاره بنیادین این الگو بیان شد، انتظار پژوهشگر که رکن مهمی در شکل‌گیری مسأله است از نوع انتظار شخصی و دلبخواهانه نیست. بلکه این انتظار می‌تواند مبتنی بر یک روند تاریخی، رویه عقلایی یا دانش موجود باشد. بیان این انتظار، رکن اصلی توجیه مسأله است. به عنوان مثال اگر محقق نشان دهد که در ایران در روندی بیش از ۶۰ سال برنامه‌های توسعه اجرا شده است؛ می‌تواند از این گزاره مستفاد از شواهد، ادعا کند که انتظار عقلایی ایست که این تلاش درازدامن توانسته باشد جایگاه ایران را در امر توسعه در جهان ارتقا داده باشد. حال اگر با نشان دادن شواهد تجربی محقق نشان دهد که بر خلاف انتظار بیان شده جایگاه ایران در توسعه تغییر معنادار نداشته است، مسأله از نوع تعارض را بنا کرده است. اگر در کشوری در دهه‌های متمادی رؤسای جمهور منتخب دو دوره‌ای باشند، می‌توان بر اساس این روند تاریخی - که البته الزام منطقی ندارد - این انتظار را داشت که در انتخابات آتی هم رئیس جمهور فعلی به قدرت برسد. حال اگر در واقعیت، رقیب رئیس جمهور فعلی انتخاب شود واقعه خلاف انتظار رخ داده است.

در سال ۲۰۱۶ مردم سوئیس در یک همه‌پرسی شرکت کردند و رأی خود را در مورد پرداخت درآمد پایه همگانی (UBI) به افراد بالای ۱۸ سال اعلام کردند. بر اساس نظریه انسان اقتصادی که انسان را موجودی عقلانی میداند که به دنبال بیشینه‌سازی مطلوبیت خود است، انتظار داشتیم که مردم سوئیس به این همه‌پرسی رأی مثبت بدهند. اما نتیجه همه‌پرسی

شگفت‌آور بود. ۷۸ درصد شرکت کنندگان به این طرح رأی منفی دادند (گاردین (The Guardian)، ۲۰۱۹). ترکیب این انتظار مبتنی بر تئوری و واقعیت خلاف آن مسأله را شکل می‌دهد. همان‌طور که اشاره شد، لازمست محقق مستندات لازم را برای شکل‌گیری این انتظار نشان دهد.^۵ به صورت متعارف- و نه الزاماً- هر کدام از ارکان مسأله در یک پاراگراف بیان می‌شوند.

همچنین این الگو برای بیان مسأله‌های نظری هم مناسب‌تر دارد. اگر محقق مفروضات، سازگاری درونی یا توان تبیینی یک نظریه را مورد چالش قرار دهد می‌تواند مسأله را بر اساس تعارض بین انتظار عقلایی برای کفایت تبیینی یا سازگاری درونی و واقعیت نقص در سازگاری درونی یا توان تبیینی بنا کند.

ب) الگوی خلاء/شکاف در علم: در این الگو، پژوهشگر مسأله خود را در کمبودها، نارسایی‌ها و ناکامی‌های علم موجود جستجو می‌کند. این کاستی هم می‌تواند در سطح تجربی باشد؛ یعنی پژوهشگر در مورد تجربی مشخص بتواند عدم کفایت دانش موجود را نشان دهد. هم می‌تواند در سطح نظری باشد؛ یعنی محقق در سطح نظری نشان دهد که تئوری موجود با تعارض درونی یا عدم کفایت در تبیین مواجه است. الگوی خلاء بستگی به دانش علمی پژوهشگر و توانایی وی در به چالش کشیدن ادبیات پژوهشی و اثبات ناکارآمدی آن‌هاست. اگر پژوهش موفق شود مفروضات پیشین را به چالش بکشد، سپس از درون آن می‌تواند ایده و مسائل جدیدی خلق کند (آلوسون و سندبرگ، ۲۰۱۱؛ سندبرگ و آلوسون، ۲۰۱۱).

باید توجه داشت که هر نادانی در علم، نمی‌تواند به خودی خود موضوع پژوهش واقع شود. بلکه نادانی‌هایی می‌توانند موضوع پژوهش قرار بگیرند که دارای اهمیت در نظام دانایی باشند. پژوهش نباید صرفاً دغدغه شخصی پژوهشگر باشد بلکه باید برای جامعه علمی نیز مهم باشد. مفهوم کلیدی در اینجا ارتباط است، ارتباط با جامعه دانشگاهی. دانشگاهیان ارزش تحقیق را تنها زمانی می‌بینند که نیاز به انجام آن باشد و نه فقط زمانی که بتوان آن را انجام داد. رویکرد شکاف‌یابی (gap-spotting approach) اغلب نشان می‌دهد که یک تحقیق می‌تواند انجام شود، اما لزوماً به این معنا نیست که باید انجام شود (دیویسون و چاترجی (Davison, Chatterjee)، ۲۰۲۰: ۲). چالمرز (۱۳۷۸) مثال گویایی در این مورد بیان می‌کند. او می‌گوید پژوهشگران پزشکی در مورد رابطه اندازه لاله گوش و سکنه قلبی تحقیق نمی‌کنند. در واقع با وجود اینکه در مورد رابطه لاله گوش و سکنه قلبی دانش علمی چیزی نمی‌داند و در این باب با خلأ علمی مواجه هستیم، اما جامعه علمی به دلیل اینکه در نظام دانایی موجود این موضوع را مهم نمی‌داند، آن را

شایسته تحقیق هم تلقی نمی‌کند. معمولاً اهمیت در نظام دانایی اجتماعی، تابع یک یا چند عامل زیر است: توجه دیگر پژوهشگران، معطوف شدن تلاش عملی به این موضوع، ناهنجاری اجتماعی و توجه عمومی؛ مولفه‌های نامبرده کمک می‌کند که بین ایده‌های بزرگ، ایده‌های خوب و ایده‌های قابل انجام بسیار زیادی که وجود دارد، بهترین ایده انتخاب شود (برادلی Bradley)، (۲۰۰۱: ۵۶۹).

بیان مسأله متناسب با الگوی شکاف در علم را می‌توان در قالب یک گزاره بنیادین به شرح زیر بیان کرد.

موضوع..... به دلیل توجه جامعه علمی/ تلاش عملی/ ضرورت اخلاقی یا اجتماعی مهم است اما مرور ادبیات نشان می‌دهد که در این زمینه دانش موجود ناکافی/ ناقص/ نامعتبر/ مبهم/ متعارض است. پس مسأله‌ی این پژوهش، کمبود/نقص دانش معتبر در باب.... است.

اهمیت یک موضوع پژوهشی عموماً می‌تواند بر اساس یکی از فروض ذکر شده بالا انجام می‌شود. نفس انجام پژوهش‌های متعدد قبلی در یک حوزه نشانگر اهمیت آن موضوع است. به عنوان مثال موضوع توسعه در ایران از وجوه مختلف مورد مطالعه و توجه پژوهشگران قرار گرفته است و هرکدام از مطالعات موجود، بخشی از این موضوع را آشکار کرده‌اند. توجه پژوهشگران مختلف به این موضوع نشان دهنده اهمیت موضوع است، حال اگر محقق بتواند وجه مغفولی از همین موضوع تکراری را پیدا کند که در مطالعات قبلی مغفول مانده است، ترکیب این دو بخش، سازه مرکب مسأله را تشکیل می‌دهد.

همین موضوع توسعه در ایران از وجهی دیگر هم می‌تواند مهم تلقی شود. از زمان شکست ایران در از روسیه در دوران فتحعلی شاه، پرسش توسعه در ذهن عباس میرزا شکل گرفت و به تدریج برنامه‌های مختلفی نظیر اعزام دانشجو اروپا، تأسیس دارالفنون، اصلاحات اداری و مالی برای امر توسعه انجام گرفت. به صورت مشخصتر نیز از سال ۱۳۲۷ تا کنون (به جز دوره ۵۸ تا ۶۸) شاهد اجرای ۱۱ برنامه توسعه هستیم. چنین گستره‌ای نشان از تلاش عملی برای توسعه و در نتیجه اهمیت این موضوع در ایران دارد.

همچنین وجه اهمیت یک موضوع می‌تواند پدیده‌ای باشد که از نظر اخلاقی یا اجتماعی مهم قلمداد می‌شود. مثلاً به دلیل اینکه بزهکاری از نظر اخلاقی و اجتماعی امری مذموم است، معطوف کردن تلاش علمی برای فهم آن واجد اهمیت است.

حال اگر محقق در عین نشان دادن اهمیت موضوع، بتواند با خوانش انتقادی پژوهش‌های موجود نشان دهد که بخش از موضوع در مطالعات پیشین مغفول قرار گرفته است؛ یا مطالعات موجود در این حوزه ناکافی و اندک است، یا آنکه نتایج حاصل از مطالعات قبلی به دلایل روش‌شناختی نامعتبر هستند؛ یا نتایج مطالعات قبلی با توجه به در دسترس قرار گرفتن داده‌های جدید تاریخی یا ضرورت گردآوری داده‌های جدید احتمالاً مخدوش هستند؛ یا اینکه نتایج مطالعات قبلی مبهم است و به خوبی موضوع را آشکار نمی‌کند و یا وجود تعارض را در نتایج تحقیقات قبلی نشان دهد، با ترکیب این دو جزء مسأله‌ای از نوع خلأ ساخته است.

اگر محقق با مرور پیشینه و ادبیات تحقیق نشان دهد که حتی امری هم که خلاف آمد عادت و در نتیجه مناسب بیان مسأله از نوع تعارض است، در دانش موجود تبیین قانع‌کننده‌ای ندارد، می‌تواند عملاً از چارچوب مسأله از نوع خلأ هم برای بیان این نوع مسائل استفاده کند. تحلیل عمیق‌تر نشان می‌دهد که این دو شیوه بیان مسأله در حاق واقع یکی هستند و به هر روی حتی مسائل از نوع خلأ و شکاف در علم هم از آن رو مسأله قلمداد می‌شوند که مبتنی بر یک شگفتی هستند. در واقع مسأله از نوع خلأ را میتوان به شکل مسأله از جنس تعارض هم بازنویسی کرد.

با توجه به اهمیت..... انتظار داشتیم دانش معتبر و متقن در این زمینه وجود داشته باشد اما واقعیت نشان می‌دهد که در علم موجود در این باب شکاف/خلأ وجود دارد. پس مسأله این پژوهش تعارض بین انتظار و واقعیت دانش موجود است.

۴. نتیجه‌گیری

هدف این مقاله ارائه الگوهای مسئله‌سازی در علوم اجتماعی به شیوه سازوار و کاربردی بود. در این مقاله ابتدا با مرور بر منابع معتبر روش تحقیق، نشان داده شد که علیرغم بیان اهمیت مسأله و نقش بنیادین آن در پژوهش، چگونگی بیان مسأله کمتر مورد توجه قرار گرفته است. گروهی از منابع نیز مسأله تحقیق را به سؤال تحقیق فروکاسته‌اند. مقاله نشان داد که بر خلاف نظر برخی صاحب‌نظران روش تحقیق، مسأله ماهیت ابتکاری و مصنوع دارد. سپس با بررسی ادبیات موجود، الگوی تعارض در علم پوپر و الگوی خلأ در علم مورد شناسایی قرار گرفت. مقاله نشان داد که ارکان بیان مسأله در الگوهای معرفی شده شامل مرحله مشترک بیان و تعریف موضوع پژوهش و مراحل بیان انتظار و رویداد خلأ انتظار در الگوی تعارض و مراحل

اهمیت و خلأ در علم در الگوی شکاف است. بر اساس ایضاحی که در این مقاله صورت گرفت، ابهام چگونگی بیان مسأله برای پژوهشگران برطرف میشود و امکان ساخت مسأله‌های روشن برای پژوهشگران فراهم میشود. این مطالعه نشان می‌دهد هر دو الگوی مورد بحث تابع یک منطق علمی هستند. به عبارت روشن‌تر میتوان هم‌نوا با پوپر مسأله را شناسایی تعارض در علم موجود دانست و در مواجهه با کاربست گسترده شکاف‌یابی در علم به مثابه بیان مسأله، الگوی اخیر را گونه‌ای خاص ذیل همان الگوی عام پوپر قلمداد کرد. به عبارت دیگر این مقاله نشان میدهد الگوی شکاف در علم برای بیان مسأله منطقی متمایز از منطق اکتشاف علمی پوپر ندارد اما به دلیل گستردگی کاربست روایت خاصی از همان منطق، در مقام عمل به عنوان الگوی دوم مورد شناسایی قرار میگیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. ایجاد فضای پژوهشی (Creating a Research Space)
۲. این کلمه معادل‌گذاری پیشنهادی نگارنده برای واژه Niche است. فرهنگ Meriam Webster این واژه را در معانی زیر ضبط کرده است:
 - الف) فرورفتگی در دیوار که معمولاً برای قرار دادن اشیای زینتی مثل مجسمه استفاده میشود.
 - ب) چیزی مثل پناهگاه یا فضای خصوصی که مانند فرورفتگی در دیوار است.
 - ج) مکان، شغل، وضعیت یا فعالیتی که یک شخص یا چیزی برای آن مناسب است. [جایگاه مناسب]
 - د) زیستگاهی که عوامل لازم برای وجود یک موجود یا گونه را تامین می‌کند.
 - ه) نقش اکولوژیکی یک موجود زنده در یک زنجیره غذایی.
۳. برخی صاحب‌نظران (ساعی، ۱۳۸۶) برای این مرحله از مفهوم اثبات مسأله (Problem Proving) به جای توجیه مسأله استفاده کرده‌اند. با توجه به اینکه واژه اثبات، واجد دلالت‌های خاص پوزیتیویستی هم میتواند باشد و فرایندی که اینجا انجام میشود بر اساس منطق توجیه جامعه علمی است، مفهوم توجیه مسأله ترجیح داده شده است.
۴. گزاره‌های بنیادین مسأله به عنوان استخوان‌بندی مسأله و برای بیان منطق مسأله مطرح شده‌اند. طبیعی است که پژوهشگران حرفه‌ای با تسلط بر شیوه بیان مسأله، از جملات زیباتر و متنوع‌تری برای بیان مسأله بهره می‌گیرند.

تحلیل انتقادی ادبیات بیان مسأله و مدل‌سازی آن در ... (فائز دین پرست) ۶۱

۵. در برخی موارد نویسندگان و پژوهشگران ایرانی (به ویژه در رشته علوم سیاسی)، در پژوهشهای خود از مستندسازی گزاره‌های بیان مسأله به دلیل تلقی آشنابودگی گزاره‌ها اجتناب می‌کنند و بعضاً چنین مطرح می‌شود که نیازی به مستندسازی مدعیات بیان مسأله نیست. اما ضرورت توجیه مسأله به عنوان یک امر عام در حوزه علم، ضرورت استناد را در بیان مسأله به جز در گزاره‌های بسیار آشکار و مورد پذیرش اجتماعی جامعه علمی را ضروری می‌سازد.

کتاب‌نامه

- آریان پور، امیرحسین (۱۳۹۰)، پژوهش، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- آشوری، داریوش (۱۴۰۲) دانشنامه‌ی سیاسی، تهران: انتشارات مروارید
- بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه و سرمد، زهره (۱۳۷۸) روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: آگاه
- بیکر، ترزال (۱۳۸۹) نحوه انجام تحقیقات اجتماعی، ترجمه هوشنگ نائی، تهران: نشر نی.
- پوپر، کارل ریموند (۱۳۸۴)، منطق اکتشاف علمی، ترجمه سید حسین کمالی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
- چالمرز، آلن (۱۳۷۸) چیستی علم، ترجمه سعید زیباکلام، تهران: انتشارات سمت
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۸۹) مقدمه‌ای بر روش پژوهش در علوم انسانی، تهران: سمت
- حضرتی، حسن (۱۳۹۳)، روش پژوهش در تاریخ‌شناسی با تأکید بر اصول و قواعد رساله نویسی، تهران: پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی.
- دلاور، علی (۱۳۹۵) مبانی نظری و عملی پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی، تهران: رشد
- ساده، مهدی (۱۳۷۵) روش‌های تحقیق با تأکید بر جنبه‌های کاربردی، تهران: ساده
- ساعی، علی (۱۳۸۶)، منطق حل مسأله علمی، نشریه مدرس علوم انسانی، ویژه نامه جغرافیا، دوره: ۱۱، شماره پیاپی ۵۳، صفحات ۱۱۷-۱۵۲.
- ساعی، علی (۱۳۹۸) روش تحقیق در علوم اجتماعی با رهیافت عقلانیت انتقادی، تهران: سمت.
- فتوحی، محمود (۱۳۹۶)، آئین نگارش مقاله علمی-پژوهشی، تهران: انتشارات سخن.
- قراملکی، احد فرامرز (۱۳۸۵)، اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه.
- فرانکفورد، چاوا و نجمیاس، دیوید (۱۳۹۰) روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی، ترجمه فاضل لاریجانی و رضا فاضلی، تهران: سروش
- فوکو، میشل (۱۳۹۵)، کاربرد لذت، ترجمه نیما حیاتی مهر، نشر شدت.
- منصوربخت، قباد (۱۳۸۷)، مسئله تحقیق، مسئله اصلی تحقیق: تاملی روش‌شناختی در مفاهیم بنیادی تحقیق، مجله پژوهش نامه علوم انسانی، شماره ۵۸، صص ۱۶۹-۱۹۴.

نوبخت، محمدباقر (۱۳۹۲) روش تحقیق پیشرفته، تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک
هومن، حیدرعلی (۱۳۹۱) شناخت روش علمی در علوم رفتاری، تهران: سمت

- Allard-Poesi, F., & Maréchal, G. (2001). *Constructing the research problem* in Thietart, R. A. . Doing management research: a comprehensive guide. London: Sage
- Alvesson, M. and Kärreman, D. (2007). Constructing Mystery: Empirical Matters in Theory Development. *Academy Of Management Review*, 32, 4, 1265–1281.
- Alvesson, M., & Sandberg, J. (2011). Generating research questions through problematization. *Academy of Management Review*, 36(2), 247–271
- Barrett, M., & Walsham, G. (2004). Making contributions from interpretive case studies: examining processes of construction and use. *Information systems research: Relevant theory and informed practice*,
- Booth, W. C., Columb, G. G. & Williams, J. M. (2003) *The Craft of Research*. 2nd Edn. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Bradley, D. B. (2001) 'Developing Research Questions through Grant Proposal Development', *Educational Gerontology*, 27, pp. 569—81
- Cargill, M., & O'Connor, P. (2021). *Writing scientific research articles: Strategy and steps*. John Wiley & Sons.
- Chatterjee, S., & Davison, R. M. (2021). The need for compelling problematisation in research: The prevalence of the gap-spotting approach and its limitations. *Information Systems Journal*, 31(2), 227-230.
- Cozby, P. C., Worden, R.E. & Kee, D. W. (1989) *Research Methods in Human Development*. Mountain View, CA: Mayfield
- Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2017). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Sage publications.
- Davis, M. S. (1986). That's classic! The phenomenology and rhetoric of successful social theories. *Philosophy of Social Sciences*, 16: 285–301.
- Dillon, J. (2011), problem finding and solving, *Journal of Creativity Behavior*.
- Ellis, T. J., & Levy, Y. (2008). Framework of problem-based research: A guide for novice researchers on the development of a research-worthy problem. *Informing Science*, 11, 17.
- Guba, E. G. (1978). *Toward a Methodology of Naturalistic Inquiry in Educational Evaluation*. CSE Monograph Series in Evaluation, 8.
- Kerlinger, F. N., & Lee, H. B. (2000). *Foundations of behavioral research* 4th ed. Holt, NY, 409.
- Lewins, E (1992) *Social Science Methodology: A Brief but Critical Introduction*. South Melbourne: Macmillan
- Locke, K., & Golden-Biddle, K. (1997). Constructing opportunities for contribution: Structuring intertextual coherence and “problematizing” in organizational studies. *Academy of Management journal*, 40(5), 1023-1062.

- Mason, J. (1996) *Qualitative Researching*. London: Sage.
- Merton, r. k (1959), Notes on problem-finding in sociology, sociology today.
- Merton, R. K., [1959] 1982. "Notes on Problem-Finding in Sociology," reprinted in his *Social Research and the Practicing Professions*, ed. Rosenblatt, A. and Gieryn, T. F., 17-42. Cambridge, Mass.: Abt Books.
- Northrop, Filmer Stuart Cuckow (1959). *The logic of the sciences and the humanities*. Westport, Conn.: Greenwood Press.
- Popper, K. (2013). *All life is problem solving*. Routledge.
- Sandberg, J., & Alvesson, M. (2011). Ways of constructing research questions: Gap-spotting or problematization? *Organization*, 18(1), 23-44.
- Shoket, M. (2014). Research problem: Identification and formulation. *International Journal of Research*, 1(4), 512-518.
- Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of business research*, 104, 333-339.
- Swales, J. (2014). Create a research space (CARS) model of research introductions. D. Downs and E. Wardle. *Writing about writing: A college reader*. New York: Macmillan, 12-15.
- White, Patrick (2009), *Developing Research Questions: A Guide For Social Scientists*, Palgrave Macmillan.
- Ziman, j,m (1987), the problem of the problem choice, *minerra mag*. Springer pub.
- Zuckerman, H. (1989). The Other Merton Thesis. *Science in Context*, 3(1), 239-267.
- Zuckerman, Harriet (1978), *Theory choice and problem choice in science, sociological inquiry*, Blackwell pub.